

¡BOMBA!

Les llegará 10 por ciento,
maestros ven su cosecha;
nomás que digan la fecha,
si para ellos no hay cuento

k'untzil

Edición de fin de semana, del viernes 16 al domingo 18 de mayo de 2025

CAMPECHE · YUCATÁN · QUINTANA ROO · AÑO 10 · NÚMERO 2478 · www.lajornadamaya.mx

U k'aaba' am ich káastelan
t'aane' *araña látigo*, ba'ale' beyxan
k'ajóolta'an beey *Tendarapo
del sureste* (*Phrynus parvulus*).
Juntúul ba'alche' ku ja'aksik u
yool máak yook'olal bix u wiinkilal,
ba'ale' ma' táan u chi'ibal, tu
ya'alaj jbiológoo yéetel jxaak'al ti'
Instituto Tecnológico Superior de
Felipe Carrillo Puerto, yéetel máax
jo'olbesik xan u kúuchil e'esajil
Casa de la Naturaleza. Jayp'éel
ba'alo'ob k'a'anan ti' leti'e': mina'an
u yich yéetel ku jelik u yoot'el.
"Juntúul am kaja'an tu'ux

éek'jolch'e'en ts'o'oke' ma' táan
u k'a'abéetkunsik u yich ti'al u
xiimbal, u máan chuuk wa u
kuxtal, tu jeele' ku k'a'abéetkuntik
pedipalpos, le je'elo'oba' u yook
ku yu'ubik ba'al ts'o'oke' táanil
ti' ku bin. Yaan u tso'ots yéetel
le ku yu'ubik wa yaan tak je'el u
jaantike', yéetel je'el tak u k'uchul
tu'ux éek'jolch'e'ene'. Beey túuno',
mejen ba'alche'ob jela'an bix yanik
u wiinkilal yéetel uláak' u yéet
amo'obi'", tu tsikbaltaj biólogo.

Amo'obe', tu tsolaj, jejeláas bix u
yicho'ob: compuestos wa ocelos ti'

jejeláas tu'ux ti' u wiinkikak, ts'o'oke'
u jejeláas kun chiikbesik jayp'éel u
yich kun yantal, kamp'éel, wakp'éel
wa waxakp'éel. *Phrynus parvulus*
yaax chiikbesa'ab tu ja'abil 1902
yéetel u científico k'aaba'e' jts'a'ab
ti' tumen ku k'a'ajsik juntúul chan
muuch, kex mina'an mix ba'al u yil
yéetel le ba'alche'o'.

U k'aaba'e' pata'ab beyo'
yook'olal u chowak ook.
Beytako'obo' tumen yéetel le ku
bin u k'ajóoltik tu'ux ku máan
ikil mina'an u yich. Yaan uláak'
ba'alo'ob tu chi', quelíceros, yéetel

le ku cha'achik u yo'och; u ya'abile'
jmaaso'ob yéetel uláak' ik'elo'ob.
Ku yila'ak Guatemala, Belice yéetel
México, u ya'abile' Quintana Roo.

Ku nojochtal ichil 15 tak 18
milímetros, u boonile' k'as chak,
ool boox, yaan jaytúulo'obe' wiiwits'
u k'aank'anil, ts'o'oke' chich u
sool yéetel u tso'otselo'ob tu yook
yéetel tu wiinkilale', ku yaantaj ti'al
u yu'ubik u péek ba'al, beyxan u
chokolil wa u siisil k'iin, humedad
yéetel ba'ax k'a'abéet ti'. Ku jeleb
keen jo'op'ok u xuultal, kex juntéen
wa ka'atéen ichil jump'éel ja'ab.

ROSARIO RUIZ

OOCHEL JANET GUARDIOLA

ESPECIAL: FAUNA NUESTRA | P. 42 YÉETEL 43

LÁTIGO AM

JUNTÚUL BA'ALCHE' KU JELEB